

Ord, steder og andre ting vi tabte i krigen: om redactions

Belært af erfaringerne fra Vietnamkrigen, hvor reportager havde spillet en vital rolle i at oppiske antikrigsbevægelsen, introducerede man fra amerikansk side under den første Golfkrig (1990-1991) en voldsom styring af det journalistiske arbejde, der i realiteten umuliggjorde uafhængig krigsreportage.

Den stramme styring af den journalistiske dækning betød dog ikke, at Golfkrigen blev passeret i stilhed eller led under et underskud af opmærksomhed fra pressen; begivenhederne i den irakiske ørken var tværtimod den på det tidspunkt mest dækkede krig nogensinde, og især rapportering i såkaldt “real-time”, hvor de amerikanske tv-seere fulgte bombardementerne live, dominerede udsendelserne. På trods af den omfattende medialisering har akademikere og kommentatorer – ført an af Jean Baudrillards provokerende essay “La Guerre du Golfe n’a pas eu lieu” – påpeget, at Golfkrigen ikke virkede mere “virkelig” end tidligere krige, men tværtimod var, som James Der Derian har påpeget, “the most televised, most real-time” og “[the] most virtualized conflict of the nineties” (Der Derian 2009, 49). Der Derian peger således på et af de stærkeste og mest vedholdende paradokser ved senmoderne krig, nemlig at væbnede konflikter bliver mere og mere virtuelle i takt med deres øgede medialisering. Hvor idéen om et virkelighedstab forbundet med eksplosionen i cirkulationen af visuelle medier bestemt ikke var ny i starten af halvfemserne, var det specifikt nye ved medialiseringen af den første Golfkrig ifølge David Simpson, at:

“ The war was conducted by and represented to the victors as if it were a glorified computer game directed by remote control from afar and involving no American casualties worth listing [...] [t]he minimal numbers of American dead meant that for those in the homeland who were the targeted readers of Baudrillard’s sardonic narrative, the war never had to be removed from a purely virtual existence. (Citeret i Grusin 2010, 20)

Den virtualisering af krig, der fandt sin på det tidspunkt mest radikale form i den første Golfkrig, var altså ikke bare en konsekvens af mængden af tv-billeder og live reportager, men også af måden hvorpå medialiseringen fandt sted.

Baseret på en kommunikationsstrategi udfærdiget efter den første Golfkrig, fortsatte den amerikanske hær forsøg på at, for at parafrasere Der Derian, “virtualisere” krigsfortællingen i den lange række krige, der udgjorde og stadig udgør efterspillet til terrorangrebene 11. september 2001. Til trods for disse forsøg på at gentage succesen fra 1991, er det tydeligt, at det har været umuligt at styre fortællingen om krigen mod terror lige så stramt som den om den første Golfkrig. Alene krigens omfang i tid og rum – i sig selv et kompliceret og stadig kontroversielt spørgsmål – har gjort det umuligt at fastholde den fulde kontrol over, hvad der rapporteres og fra hvem. Endnu vigtigere har det dog måske været, at krigen mod terror, især som den manifesterede sig i Afghanistan, i Irak og i det amerikanske torturprogram på Guantanamo og andre såkaldte “black sites”, ganske enkelt har været umulig at iscenesætte som en geopolitisk eller ideologisk succes. Og mens journalister og akademikere har stået i kø for at kritisere invasionsplaner og torturprogrammer udefra, så har krigen mod terror også affødt en lang række kritiske vidnesbyrd *indefra* – fra tidligere soldater og agenter, fra den amerikanske stat og fra krigens ofre. Selvom mange af disse vidnesbyrd afslører voldsomt kontroversielle detaljer, har det ikke været muligt for de amerikanske myndigheder at bremse offentliggørelsen af dem. I stedet har man derfor inter文neret i processen på anden vis ved at udnytte sin ret til at sanere og censurere teksterne markant – en proces, der for visse vidnesbyrds vedkommende har forsinket offentliggørelse i årevis, således at det endelige værk først er udkommet længe efter de begivenheder, der berettes om, fandt sted.

Saneringen af vidnesbyrdene foregår primært gennem brugen af såkaldte “redactions”, altså overstregningen af visse ord eller sætninger, som påstås at kunne skade nationale sikkerhedshensyn. Læsningen af redacted² tekster er derfor forbundet med udfordringer, som vi ikke normalt er vant til fra fagtekster: Centrale passager er ofte et patchwork af ord og rektangulære sorte blokke, en form for landskab af åbenhed og lukkethed. Som læser må man tvinge sig selv til at ignorere de redactions, der ikke forplumrer teksten sønderligt (eksempelvis overstregede datoer i et ellers nogenlunde tidsbestemt forløb), samtidig med at man forsøger at ræsonnere sig frem til fraværende tekstbidder, der virker centrale. I tillæg må man kæmpe for ikke at lade sig påvirke af den konstante tilstedeværelse af en tredjepart, der ikke blot manifesterer sin autoritet gennem udstregning af information, men også gennem sin blotte visuelle tilstedeværelse. At læse redacted tekster er som at indtræde i et bizart litterært trekantsdrama, hvor læserens induktive evner konstant kæmper med forfatterens forsøg på formidling og censurmyndighedens forsøg på forplumring.

Hvis medialiseringen af den første Golfkrig reducerede krigen til et “glorificeret computerspil”, så reducerer redactions altså de mange tekster om krigen mod terror til en form for skyggespil, der på både et epistemologisk og æstetisk niveau påvirker vores oplevelse af det fortalte og dermed vores opfattelse af krigen som sådan. Dette skyggespils effekt vil være mit fokus i nærværende artikel. Med udgangspunkt i tre redacted tekster – den tidligere CIA-agent Valerie Plames *Fair Game* (2007), rap-

porten *Committee Study of the Central Intelligence Agency's Detention and Interrogation Program* (2014), og Guantanamofangen Mohamedou Ould Slahis *Guantanamo Diary* (2015) – vil jeg undersøge udvalgte redacted tekststykker og forsøge at give et bud på, hvordan de mange sorte blokke ændrer teksterne og vores opfattelse af dem og den krig, de alle forsøger at belyse. Mit primære fokus vil ikke være at rekonstruere de informationer, der gemmes bag de sorte blokke, men snarere at reflektere over redactions som en form for litterær strategi eller poetik, gennem hvilken censurmyndighederne ændrer markant på et værks udsigelse og karakter og påvirker den ofte implicite forståelsesramme for læserens opfattelse af begivenhederne. Hvor rekonstruktionen af specifikke fortidige forløb er en opgave for historikere og journalister, viser artiklen således, hvor vigtig en rolle kultur- og litteraturanalyse kan spille i receptionen af vigtige dokumenter fra krigen mod terror.

Spionen, der blev sendt ud i kulden

Da amerikanske Valerie Plame ansøgte om at blive en del af et CIA-træningsforløb i midten af firserne, var den Kolde Krig i sin sidste og afgørende fase. Plames egen familiehistorie var uløseligt forbundet med dette dramatiske historiske forløb: Hendes far havde været oberst i det amerikanske luftvåben, og hendes 16 år ældre bror havde været marinesoldat under Vietnamkrigen, hvor han blev alvorligt såret. Plame skriver i begyndelsen af sin selvbiografi, *Fair Game*, at hun var særdeles opmærksom på forbindelsen mellem amerikansk historie og familiehistorien: “I thought that if I served in the CIA it would extend a family tradition”, skriver hun, men tilføjer: “Still, I had my nagging doubts. Hadn’t the CIA tried to kill Castro with an exploding cigar?” (Plame 2007, 5). Den nagende tvivl om, hvorvidt CIA nu var det rigtige sted at arbejde, skulle sidenhen vise sig at have været berettiget, for da Plame skrev sin selvbiografi i 2008, var det på baggrund af et kontroversielt og voldsomt omtalt forløb, hvor hendes hemmelige identitet som CIA-agent var blevet lækket til pressen af vicepræsident Dick Cheneys stabschef Scooter Libby som hævn for, at Plames mand – som af CIA var blevet sendt til Niger for at undersøge, om Irak virkelig havde forsøgt at købe uran – havde skrevet avisindlægget “What I Didn’t Find in Africa” om Bush-regeringens bevidste fordrejning af efterretningsrapporter i tiden op til Irakkrigen. *Fair Game* er således Plames personlige udlægning af forløbet omkring den kontroversielle sag, men bogen er også et stykke krigs- og efterretningshistorie, der beskriver den helt særlige og ofte problematiske dynamik mellem den siddende administration i Det Hvide Hus og CIA, og hvordan brugen af efterretningstjenester efter 9/11 ændrede sig markant (Clarke 2004, 268). Sidst, men ikke mindst, er det et stykke litteratur, hvis endelige udtryk er dybt præget af de hundredvis af *redactions* – indført af CIA som en del af deres ret til at inspicere og censurere medarbejderes tekster før publikation – der er spredt ud over siderne; *redactions*, der indgår i en række særprægede forbindelser med den tilbageblivende tekst og dens (geo)politiske kontekst.

Som det er hovedreglen i kritiske vidnesbyrd fra deltagere i krigen mod terror,³ er Plame meget optaget af at understrege en grundlæggende patriotisme og tro på det land, hun i to årtier arbejdede for at beskytte. På trods af at *Fair Game* er udgivet

for at berette om de uretfærdigheder, hun og hendes mand blev udsat for af Bush-regeringen, bliver teksten aldrig et angreb på det amerikanske system som sådan. Når hun i begyndelsen understreger, at “[m]y family had always valued public service and kept a quiet patriotism” (Plame 2007 4), slår hun derfor en grundtone for fortællingen an: Det er ikke USA generelt eller CIA specifikt, der er under angreb, men navngivne personer i Bush-administrationen, der har misbrugt og perverteret systemet. Var bogen aldrig blevet redacted, ville den generelle patriotiske tone have fungeret som et anslag til og en forståelsesramme for konkrete beskrivelser af hendes arbejde som CIA-agent; hvordan hun først udholder et barskt træningsforløb og derefter tilbringer år som agent i udlandet med hvervning af hemmelige informanter som hovedopgave. De fleste redactions i bogens første tredjedel lader dog netop til primært at være rettet mod enhver form for konkretisering eller specificitet i fortællingen, og derfor efterlades læseren kun med ekstremt amputerede udsagn om hendes arbejde som agent:

When a junior officer [REDACTED]
[REDACTED]
[REDACTED]
[REDACTED]
[REDACTED] you were on your own.

(Plame 2007, 34)

Der er noget næsten barnligt ved den måde, ovenstående redaction ender med at få Plames tekst til at fremstå på, og effekten af sletninger som denne er derfor en undergravning af det biografiske og professionelle fundament for Plames udsigelsesposition og angreb på Bush-administrationen. Selv efter dusinvis af sider, har man ikke nogen fornemmelse af, at hun har været rigtig agent; fraværet af konkrete detaljer får det til at føles som en form for ufarlig agentleg, og hendes eksplicite grundpatriotisme reduceres til en tom gestus sammenlignet med broren, der tog til Vietnam og blev alvorligt såret i krigen.

Hvor Plames indsats for fædrelandet altså relativiseres og marginaliseres gennem redactions, så er hendes egen fremstilling af forløbet ofte holdt i en tone, der bidrager til denne undergravning.

Som Alan Cooperman fremhævede i sin anmeldelse i *Washington Post*, så mangler *Fair Game*: “the sheen of a ghostwriter’s work”,⁴ og bogen er da også helt tydeligt en amatørforfatters forsøg på at producere et partsindlæg, der skal fungere som en personlig korrektion til den officielle historie. Plames skrift og tone er ofte udisciplineret og fortaber sig i detaljer, der intet har at gøre med efterretningsarbejdet. Stemningsmarkører fra hendes liv som agent i et unavngivet (fordi redacted) europæisk land står alene i et hav af sorte blokke, og de generiske adjektiver konnoterer uvægerligt mere turisme end et liv som hemmelig agent:

[REDACTED] was an incredibly vibrant and chaotic place. [REDACTED]

(ibid. 34)

I det omfang det lykkedes for CIA's censurmyndigheds at destruere Plames karriere gennem redactions, skete det altså ikke udelukkende gennem en modarbejdelse af tekstens oprindelige udtryk, men også gennem en form for kløgtigt kalkuleret samarbejde, der bruger de sorte blokke som en kontrastvæske til at forstørre og fremhæve tekstens oprindelige tendenser til udisciplineret fortælletrang. Det er samtidig tydeligt, at denne strategi ofte bruges sammen med greb, der også understreger Palmes køn, således at hendes position som kvinde i et kolossalt mandsdomineret CIA ikke fremstår som en ressource eller et blot faktum, men som årsagen til en grundlæggende ufokuserethed eller en tilbøjelighed til at rette fokus mod det uvæsentlige:

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED] One day I got on the elevator with a grandmotherly woman perfectly dressed in a Chanel suit and a beauty-parlor coiffure and wheeling an elaborate baby carriage. I peeked around the top expecting to find a blissfully sleeping child, and instead saw two cream-colored pugs, perfectly dressed in Burberry plaid coats and collars. Their deep brown eyes stared at me impassively [REDACTED]

(ibid. 34)

Igen er det tydeligt, hvor kløgtigt disse redactions spiller sammen med teksten; havde betragtninger over tøjmærker og småbørn været parenteser i en fortælling om et liv som CIA-agent, ville de muligvis have været aldeles upåfaldende og blot givet fortællingen liv og personlighed, men som de står her, bliver de en form for

hovednøgle til Plames tilværelse. Men censurmyndighederne udnytter ikke kun Palmes køn til at iscenesætte hende som bærer af en kysk og overfladisk moderlighed. I følgende to beskrivelser af hendes møder med en informant (“Nicholas”), hun har værget, er det således en anden type af kvindelighed, der fremmanes:

out how to fix it. First of all, his enormous ego, already quite developed—since most [redacted] males from birth are led to believe by their mothers that they are precious beyond words—needed some [redacted] stroking. That was an easy fix. Second, like most

(ibid. 34)

[redacted] —he was bored. So I began to use all the tools at my disposal to make his [redacted] meetings worth his while. I educated myself [redacted] to sharpen and focus our questions, [redacted]. Over several months, the intense care and feeding of Nicholas worked

(ibid.)

De potentielt seksuelle undertoner i disse udklip gøres nærmest til ledetoner gennem sletningerne af centrale ord og passager. Sætningen “needed some [redacted] stroking” er nærmest en invitation til at indsætte det manglende ord, ligesom sletningen af hvad hun “educater” sig selv i for at gøre deres tid sammen mere udbytterig fører til en særlig læsning af, hvad der menes med “all the tools at my disposal”. Blikket på kvinden som én, der både er kysk/moderlig og seksuelt beregnende/aggressiv, har, som Klaus Theweleit har demonstreret, en lang historie, der traditionelt set især knytter sig til en hypermaskulin soldateridentitets konstruktion af det modsatte køn (Theweleit 1987, 87). I nærværende kontekst producerer disse kønnede redactions en fremstilling af Plame både som én, man(d) skal beskytte, og én, man(d) skal beskytte sig mod; en dobbelthed, der fra hver sin side, så at sige, fratager hende den etos og den udsigelsesposition, som ville lade hendes selvbiografi stå som et sagligt og påtrængende partsindlæg. Og når Plame i afsnittet efter fortæller, at “Nicholas” faktisk endte med at gøre tilnærmelser (som hun dog afviste), så har det næsten en kontraproduktiv effekt: censureringens dobbelteve til både at slette og at fremhæve mening har gjort sit arbejde.

Den rigtige historie

Det er altså tydeligt, at CIA’s redactions af Plames tekst ikke blot retter sig mod faktisk information (steder, årstal, navne), men udgør en form for litterær strategi, der

producerer et værk med særlige accenter og særlige udsigelsespositioner. Hvis, som David Simpson argumenterer for, computerspillet med alt dets virtualitet og “gamification” af virkeligheden er den foretrukne genre gennem hvilken krigens makro-niveau i dag formidles, så er redactions med alle deres poetisk-narrative effekter og evne til at insinuere nye betydninger ind i teksten én af de foretrukne genrer, gennem hvilket krigens mikroniveau udfoldes. Formelt set benytter redactions sig af virkemidler fra såkaldt *erasure poetry*, hvor den primære poetiske skaben består i sletning af ord i allerede eksisterende tekster. Den amerikanske forfatter Jeannie Vanasco skriver i sit essay “Absent Things as if They Are Present” (2012), at

[t]o erase is to create a new work out of an existing one: canonical, obscure, wonderful, terrible, it’s the erasurist’s choice [...] to erase is to write, style is the consequence of a writer’s omissions, and the writer is always plural. To erase is to leave something else behind. (Vanasco 2012)⁵

Alle disse observationer konfronteres læseren af Plames bog med, blot i deres strategi- eller våbengjorte versioner, og hvor deres direkte effekt er at undergrave Plames autoritet som CIA-agent – og dermed stille spørgsmål ved hendes udsigelsesposition – så er deres sekundære og mere uhåndgribelige effekt en form for dekonstruktion af det narrative rum som sådan. Mange af de lokaliteter, der kunne forankre det fortalte liv i konkrete steder, er alle redacted, og teksten reduceres dermed til en form for skabelon, hvis omrids læseren aldrig bliver i stand til at udfylde med et levet liv eller subjektivitet. Og hvor erasure-poetens sletninger af ord eller sætninger i allerede eksisterende tekster sætter et nyt subjekt – “the erasurist”, som Vanasco kalder hende – ind, så er der i Plames tekst intet subjekt, der træder i stedet for den oprindelige forfatter: De mørke rektangler er rent fravær, sorte huller der trækker resten af teksten skæv, og som forhindrer den i at slå rod som fortælling.

Det er nærliggende at læse denne overordnede narrative rodløshed som en videreudvikling af Baudrillard’s påstand om, at Golfkrigen “ikke har fundet sted” – en udvikling produceret gennem andre virkemidler og med andre delmål for øje, men samtidig en udvikling hvis overordnede strategiske effekt ligeledes er at ustedsliggøre eller virtualisere krigens og efterretningsarbejdets virkelighed gennem specifikke former for medialisering. Det paradoksale ved *Fair Game* er dog, at Plames tekst følges af et efterord, hvori alle de vitale biografiske detaljer, der i hovedteksten er redacted, gennemgås af en redaktør (eksempelvis får vi at vide, at Plames udenlandske tjenestesteder som hemmelig agent var Athen og Bruxelles). I princippet burde denne metabiografi – som i den grad tilføjer en konkret stedslighed til den underligt svævende hovedtekst – modvirke eller neutralisere effekten af censureringen, men som med insinueringerne af et seksuelt forhold til “Nicholas” er det som om, skaden er sket. Selvom det i princippet er muligt for læseren at rekontekstualisere læsningen af *Fair Game* i lyset af de mange nye oplysninger i efterordet, kan den mærkeligt centerløse hovedtekst ikke rigtig reddes: I bedste fald sidder man som læser med to forskellige biografier og to forskellige personer, der aldrig rigtig kan integreres til én, selvom man udmærket ved, det er det samme menneske.

Censureringen af *Fair Game* er altså i sidste ende ikke så meget et spørgsmål om at forhindre visse oplysninger i at nå frem til offentligheden, som det er et spørgsmål om at producere en vis *litterær effekt*, der besværliggør produktionen af et narrativt forløb i læsningen. Det interessante – og problematiske – ved denne type intervention er derfor, at den ikke følger en binær logik, hvori visse informationer må være offentlige, og visse informationer ikke må. Censureringen af Plames bog følger i stedet en helt anden, gradueret sikkerhedslogik,⁶ hvor det gælder om at guide eller *nudge* læserens og offentlighedens opfattelse af et forløb og en person, snarere end det gælder om at forhindre forløbet i overhovedet at blive offentligt. Redactions som censurstrategi bliver her en form for anti-redaktion, der har til formål at gøre teksten løsere, mere ufokuseret, mindre forståelig, mindre *effektiv*, alt sammen for at så tvivl om lødigheden af Plame og hendes mands *insider*-fortælling om, hvordan Bush-administrationen fordrejede efterretningsrapporter om Iraks masseødelæggelsesvåben. De mange redactions producerer, for at bruge Frank Pasquales begreb, en grundlæggende *opacitet* (Pasquale 2016, 86), en form for uigen-nemsigtighed eller tåge, der som sådan ikke forhindrer læseren i at sammensætte en korrekt version af et specifikt forløb, men snarere forsuret det affektive klima, der udgør den nødvendige grobund for litterært, og dermed politisk, engagement.

Opgøret med CIA

Seks år efter *Fair Game* udkom, så endnu en vigtig tekst dagens lys: *Committee Study of the CIA's Detention and Interrogation Program*.⁷ Teksten er resultatet af en undersøgelse bestilt af et permanent efterretningsudvalg under det amerikanske senat, og den er et væsentligt led i evalueringen af og opgøret med CIA's torturprogram under Bush-regeringen. Som med Plames bog er det igen en voldsomt amputeret udgave, offentligheden har adgang til: Den tilgængelige tekst er på lidt over 500 sider, mens den oprindelige, stadig ikke-offentliggjorte tekst er på over 6000 sider. Selv efter denne kraftige nedbarbering af rapporten fandt CIA og andre myndigheder det dog stadig nødvendigt at redacte det, der var tilbage af rapporten, hvorfor den offentligt tilgængelige tekst både er kraftigt amputeret i længde og – på trods af at sidehovedet har "UNCLASSIFIED" som overskrift – overstrøet med sorte bokse.

Hverken forkortning eller redactions kan dog ændre på, at rapporten er chokerende læsning: Sort på hvidt dokumenterer den, hvor systematisk og omfattende CIA's torturprogram var, og hvor langt efterretningstjenesten gik for at skjule for offentligheden og diverse politiske kontrolorganer, at torturen ikke virkede, og at den som oftes ligefrem havde negativ effekt på informationsindsamlingen. Som formanden for senatsudvalget, senator Dianne Feinstein, skriver i indledningen til rapporten efter at have beskrevet de dramatiske dage umiddelbart efter terrorangrebene d. 11. september.

Der lægges tydeligvis ikke fingre imellem, og rapportens overordentlig kritiske indhold understøttes også af en langt større grad af specificitet, end tilfældet var i Plames bog, selv når det gælder de mest hårrejsende detaljer om CIA's torturprogram:

Nevertheless, such pressure, fear, and expectation of further terrorist plots do not justify, temper, or excuse improper actions taken by individuals or organizations in the name of national security. The major lesson of this report is that regardless of the pressures and the need to act, the Intelligence Community's actions must always reflect who we are as a nation, and adhere to our laws and standards. It is precisely at these times of national crisis that our government must be guided by the lessons of our history and subject decisions to internal and external review.

Instead, CIA personnel, aided by two outside contractors, decided to initiate a program of indefinite secret detention and the use of brutal interrogation techniques in violation of U.S. law, treaty obligations, and our values.

(CSCDIP 2014, 2)

Mændene bag dæknavnene DUNBAR og SWIGERT – identificeret som hhv. Bruce Jessen og James Mitchell (Mayer 2009, 156, 163) – var centrale aktører i CIA's torturregime: De havde tidligere været instruktører i det såkaldte SERE-program, et træningsforløb startet i det amerikanske luftvåben efter Koreakrigen for at lære piloter at modstå afhøring under tortur, og blev efter 9/11 af CIA bedt om at anvende deres torturekspertise på de fanger, efterretningstjenesten tilbageholdt rundt omkring på kloden. At CIA bad to mænd med omfattende erfaring indenfor anti-tortur om at konstruere et torturprogram er altså ikke forsøgt gemt bag redactions i rapporten, ligesom programmets brutalitet, omfang og ulovlighed også tydeligt fremgår.

Når senatsrapporten skal fungere som det endelige offentlige opgør med CIA's torturprogram, er det selvfølgelig stadig problematisk, at eksempelvis de lande, der tillod CIA at oprette deres såkaldte "black sites", er redacted. Desuagtet disse mangler bliver effekten af sletningerne dog aldrig lige så dramatiske for det overordnede narrativ, som den gør i Plames biografi, hvilket følgende udklip er et sigende eksempel på:

(TS// [REDACTED] /NF) In early July 2002, CIA officers held several meetings at CIA Headquarters to discuss the possible use of "novel interrogation methods" on Abu Zubaydah.¹³⁴ During the course of those meetings SWIGERT proposed using techniques derived from the U.S. military's SERE (Survival, Evasion, Resistance and Escape) school.¹³⁵ SWIGERT provided a list of 12 SERE techniques for possible use by the CIA: (1) the attention grasp, (2) walling, (3) facial hold, (4) facial slap, (5) cramped confinement, (6) wall standing, (7) stress positions, (8) sleep deprivation, (9) waterboard, (10) use of diapers, (11) use of insects, and (12) mock burial.¹³⁶ SWIGERT also recommended that the CIA enter into a contract with Hammond DUNBAR, his co-author of the CIA report on potential al-Qa'ida interrogation resistance training, to aid in the CIA interrogation process.¹³⁷ Like SWIGERT, DUNBAR had never participated in a real-world interrogation. His interrogation experience was limited to the paper he authored with SWIGERT and his work with U.S. Air Force personnel at the SERE school.¹³⁸

(ibid. 32)

Selvom der altså er en tendens til at de mange redactions ikke griber lige så aggressivt ind i senatsrapportens narrativ, er de bestemt ikke uden effekt. Tværtimod gør netop det forhold, at de ikke blokerer for de allermost afgørende detaljer i rapporten – og dermed ikke på samme måde som i *Fair Game* deltager i tekstproduktionen – at de sorte blokke kommer til at repræsentere en form for selvstændigt visuelt spor, der løber gennem rapporten parallelt med den synlige tekst. Og hvor *Fair*

(TS// [REDACTED]//NF) DETENTION SITE COBALT, constructed with CIA funding, opened in Country [REDACTED] in September 2002.²³⁸ According to CIA records, the windows at DETENTION SITE COBALT were blacked out and detainees were kept in total darkness. The [REDACTED] guards monitored detainees using headlamps and loud music was played constantly in the facility. While in their cells, detainees were shackled to the wall and given buckets for human waste. Four of the twenty cells at the facility included a bar across the top of the cell.²³⁹ Later reports describe detainees being shackled to the bar with their hands above their heads, forcing them to stand, and therefore not allowing the detainees to sleep.²⁴⁰

²³⁴ Email from: Stanley Moskowitz; to: John H. Moseman; cc: Scott Muller and James Pavitt; subject: [attached document] Re: Graham request on interrogations; date: December 9, 2002, at 05:46:11 PM.

²³⁵ By June 2002 the CIA had taken custody of five detainees who were captured outside of Country [REDACTED] and placed these CIA detainees in Country [REDACTED] detention facilities. The detainees were held at the Country [REDACTED] facilities at the request of the CIA and the CIA had unlimited access to them. See [REDACTED] 21147 [REDACTED]

²³⁶ DIRECTOR [REDACTED] (062212Z JUN 02)

²³⁷ Interview Report, 2003-7123-IG, Review of Interrogations for Counterterrorism Purposes, [REDACTED], September 9, 2003.

²³⁸ For additional information on DETENTION SITE COBALT, see Volume I and Volume III. The specific date has been generalized at the request of the CIA.

²³⁹ [REDACTED] 28246 [REDACTED]

(ibid. 49)

Game udtrykker en grundlæggende asymmetri mellem Plame som privatperson og CIA som repræsentant for statens interesser – en asymmetri, hvor en “erasurist [...] create[s] a new work out of an existing one”, som Jeannie Vanasco siger – så er det svært at læse dette selvstændige visuelle redaktionspor som et udtryk for samme asymmetri. De sorte blokke er muligvis indført af andre end de, der har skrevet teksten, men i sidste ende er førsteforfatterne, og de, der har censureret teksten, en del af det samme statsapparat, et forhold der ændrer spørgsmålet om oprindelig tekst og efterfølgende forvansket tekst dramatisk: De sorte blokke giver ikke læseren indtryk af, at en tredjeperson har slettet én pointe eller et ord, men snarere at statsapparatet altid allerede møder borgeren som et landskab af åbenhed og lukkethed, selv når samme apparat offentliggør rapporter hvis eksplicitte formål er at kaste lys over et mørkt kapitel.

Ikke-sted et andet sted

Når senator Feinstein i sin indledning til rapporten fastslår, at CIA's torturprogram var “in violation of U.S. law, our treaty obligations and our values”, så får man det indtryk, at senatsrapporten nu vil lægge alt frem: at ulovligheder skal konfronteres med loven, og at et torturprogram, hvis eksistensbetingelse var hemmelighed, nu afsløres for offentligheden. Alligevel er der noget, som unddrager sig denne konfrontation med loven – noget, der tydeligvis ikke bare er en efterretningstjeneste, der er gået amok, men en anden form for unddragelse, en unddragelse der næsten virker lovmæssig. Dette “andet” i rapporten – de sorte redaction-blokke – giver læseren en følelse af, at der er et sted i statsapparatet, som selv loven ikke kan lyse hele vejen ned til. I modsætning til *Fair Game*, hvor CIA's lovlige ret til redactions sætter grænserne for Plames yringsfrihed som civilperson, så fremstår loven i senatsrapporten derfor mere som en form for epifænomen til en magtudøvelse, som ikke begrænses af, men i sig selv begrænser eller ligger under lovens rækkevidde.

Begrænsninger af lovens rækkevidde i forbindelse med national sikkerhed og krig er ofte blevet analyseret i lyset af den såkaldte “undtagelsestilstand”, en term introduceret af Carl Schmitt i *Politisk Teologi* (1924) og genpopulariseret efter 9/11 af den italienske filosof Giorgio Agamben. Men netop fordi rapporten kan ses som en del af et opgør med et undtagelsesregime, fordi den har været mange år undervejs og har en teksts materialitet og permanent, får man som læser på ingen måde indtryk af den akuthed og fare, der præger ethvert undtagelsesargument:⁸ hvor undtagelsen netop er en undtagelse, fordi den ikke kan integreres i en struktur eller retfærdiggøres i forhold til en normalstandard, så er de sorte blokke i senatsrapporten eminent strukturelle i deres visuelle rytme (som et refræn går de ofte igen de samme steder) og eminent normale, netop fordi de indgår i et forsøg på renormalisering efter 9/11.

Effekten af de mange sorte blokke i senatsrapporten er altså ikke så meget en følelse af akut fare eller nød, som det er en følelse af, at der er noget, som strukturelt altid kan og vil unddrage sig oplysning og juridisk evaluering. Dette er en ganske andet modalitet af ustedsliggørelse, end den vi konfronteredes med i Plames *Fair Game*: Ustedsliggørelsen er ikke et led i destruktionen af en personlig biografi og en kritisk udsigelsesposition, men fungerer som en konstant påmindelse om, at selv når statens magtapparat ønsker at kritisere sig selv offentligt, er der steder, denne kritik ikke kan eller må nå. I sidste ende kan de sorte blokkes rytmiske, men for fortællingens overordnede linjer ret ubetydelige tilstedeværelse i teksten derfor læses som en måde at holde fast i, at der altid – ganske ligesom argumentet var med torturregimet og de hemmelige fængsler – må være ting, der forbliver hemmelige. Hvor senatsrapporten altså først og fremmest er en kritisk evaluering af et mørkt kapitel i USA's historie, så udgør redaktionsporet en form for performativt underspor, der ved sin blotte tilstedeværelse truer med at undergrave det løfte om transparens, rapportens hovedtekst udlægger. Og paradoksalt nok bidrager det faktum, at de mange overstregninger ofte ikke er meningsforstyrrende faktisk til denne performative trussel: fordi læseren ikke bruger energi på at gætte, hvad der er bag de sorte blokke, forbliver de, med performanceteoretikeren Erika Fischer-Lichtes ord, fuldstændig “non-referential” (Fischer-Lichte 2008 27); de udtrykker intet andet end, at retten til også fremtidigt at holde referentialitet som sådan fra offentlighedens søgelys overlever selv CIA's brutale ulovligheder under krigen mod terror.

Modstemme fra Guantanamo

Et menneske, for hvem dele af senatsrapporten må være smertefuldt genkendelig læsning, er mauretanske Mohamedou Ould Slahi, som efter et længere forløb i hemmelige afrikanske og centralasiatiske fængsler, endte i Guantanamo i 2002. Da fængselsmyndighederne var overbeviste om, at han var en afgørende spiller i al-Qaeda, blev han i 2003-4 udsat for et hårrejsende “special interrogation program”, der inkluderede mange af de ting, som omtales i senatsrapporten ovenfor: voldsomme fysiske afstraffelser, seksuelle ydmygelser, udsættelse for ekstreme temperaturer og lyde, langvarig lækning i smertefulde positioner og fratagelse af søvn. Hverken den gang eller nu er der noget, som tyder på, at Slahi havde noget som helst

at gøre med 9/11, og selv hvis han havde, ville torturprogrammet have været ulovligt efter både amerikansk og international lov. Efter 14 år i amerikansk varetægt på Guantanamo blev Slahi endelig løsladt i 2016 uden nogensinde at have været officielt anklaget for terrorisme eller støtte til samme. Og han er blot én af hundredvis af mænd, der uden lovlig grund blev tvunget til at gennemleve et årelangt fysisk og psykisk mareridt på Cuba.

Efter helvedet i 2003 og 2004 blev afhøringsregimet mindre brutalt, og Slahi skrev i 2005 sin *Guantanamo Diary* – et personligt tilbageblik på de prøvelser han hidtil havde gennemgået. Han skrev dagbogen på et engelsk, som han havde lært sig i sin tid som fange, og som var hans fjerdesprog. Efter et længere juridisk slagsmål udkom bogen endelig i 2015, mens Slahi sad som amerikansk fange på sit trettende år. Alene det, at *Guantanamo Diary* er skrevet på engelsk, fortæller os noget vigtigt, nemlig at Slahi fra starten betragtede sit værk som noget, der skulle komme en engelsktalende offentlighed for øre. Denne intention understøttes bogen igennem af direkte læserhenvendelser:

Team started to torture me to get me admit to things I haven't done. You, Dear Reader, could never understand the extent of the physical, and much more the psychological, pain people in my situation suffered, no matter how hard you try to put yourself in another's shoes. Had I done what they accused me of, I

(Slahi 2015, 232)

Hvor dette udklip ingen overstregninger har, er værket som helhed voldsomt redacted: da Slahis redaktør, Larry Siems, modtog manuskriptet, indeholdt det over 2500 redactions. Som i både *Fair Game* og i senatsrapporten er mange af disse modifikationer foretaget efter et fast mønster: årstal, person- og stednavne er nærmest konsekvent overstreget. *Guantanamo Diary* indeholder dog også nogle særtræk, som vi ikke finder i de andre værker. Eksempelvis har censurmyndigheden ikke villet lade offentligheden vide, at en væsentlig del af fangevogter- og afhøringsstaben var kvinder, hvorfor feminine pronomener konsekvent redactes:

I asked [redacted] about the time, and [redacted] told me it was about eleven, if I remember correctly. I had one more question.

“What day is it?”

“I don't know, every day here is the same,” [redacted] replied. I realized I had asked too much; [redacted] wasn't even supposed to tell me the time, as I would learn later.

(ibid. 232)

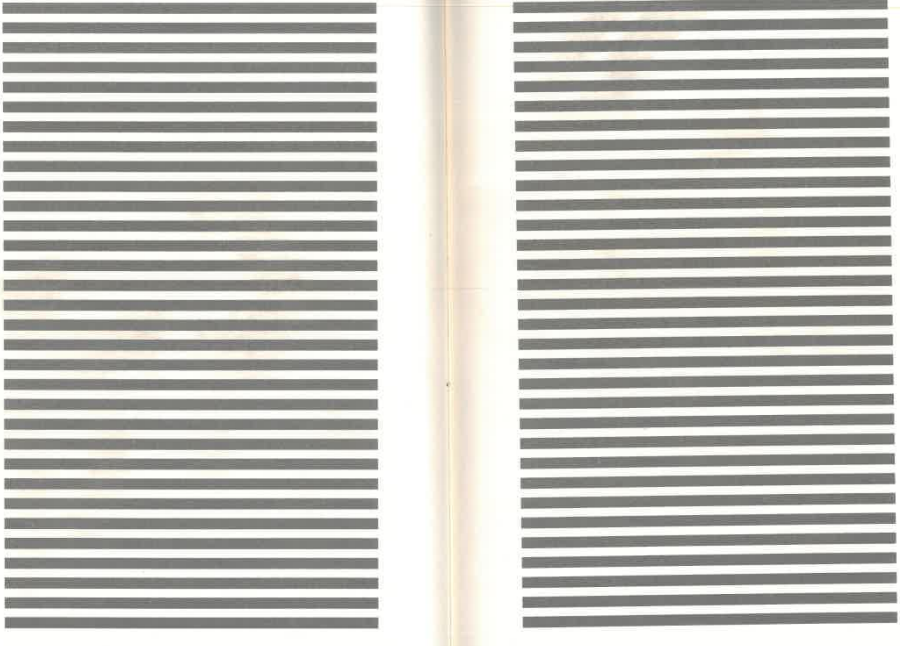
I modsætning til *Fair Game*, hvor CIA helt tydeligt har forsøgt at kønne teksten i en stereotyp feminin retning, så har censurmyndighederne her vurderet, at det ville være for kontroversielt at indvie offentligheden i, at kvinder deltager aktivt i afhøringerne og misbruget. Som det næsten altid er tilfældet, er censurmyndigheden dog lige så sjusket, som den er nøjeregnende, og en håndfuld steder slipper et “she” eller “her” derfor igennem; pointen er dog, igen, at redactions i de her værker ikke tjener som en absolut kontrol af informationsstrømmen, men snarere som en påvirkning af det samlede narrativ. Ofte er det således i den grad muligt at gennemskue, hvad den oprindelige tekst indeholdt, og bogen er også forsynet med en mængde fodnoter, hvor redaktøren fortæller læseren, hvad der sandsynligvis står.

Paradoksalt nok er Slahis beskrivelser af den tortur, han underkastes, stort set uzensureret:

██████████ turned the air conditioner all the way down to bring me to freezing. This method had been practiced in the camp at least since August 2002. I had seen people who were exposed to the frozen room day after day; by then, the list was long. The consequences of the cold room are devastating, such as ██████████tism, but they show up only at a later age because it takes time until they work their way through the bones. The torture squad was so well trained that they were performing almost perfect crimes, avoiding leaving any obvious evidence. Nothing was left to chance. They hit in predefined places. They practiced horrible methods, the aftermath of which would only manifest later. The interrogators turned the A/C all the way down trying to reach 0°, but obviously air conditioners are not designed to kill, so in the well insulated room the A/C fought its way to 49°F, which, if you are interested in math like me, is 9.4°C—in other words, very, very cold, especially for somebody who had to stay in it more than twelve hours, had no underwear and just a very thin uniform, and who comes from a hot country. Somebody from Saudi Arabia cannot take as

(ibid. 242)

Hvad der dog er redacted, er en mængde af de detaljer, Slahi fremkommer med, og som vil understøtte hans påstand om, at han intet har at gøre med al-Qaeda efter 9/11. Samtidig er Slahis stærke religiøsitet – han beder ofte og henvender sig direkte til Allah – uredacted, og man kunne forestille sig, at der fra censurmyndighedens side har været spekuleret i at lade teksten producere en tvivl i læseren om, hvorvidt Slahi nu også er så uskyldig og så ufanatisk, som han selv påstår. Denne grundlæggende åbenhed om Slahis sympatier taler direkte ind i de ubetinget mest dramatiske redactions, *Guantanamo Diary* er underkastet, nemlig de der dækker over Slahis genfortælling af at tage løgnetedektortests:

(ibid. 302-303)

Selvom det umiddelbart virker underligt, at offentligheden gerne må høre om tortur begået af den amerikanske hær eller CIA, men ikke om noget så uskyldigt som en løgnedektortest, så står det ved nærmere eftertanke klart, hvorfor ovenstående sider ser ud, som de gør: hvis Slahi består testen (hvilket han gjorde), så ville det netop undergrave den usikkerhed og om ikke andet teoretiske mulighed for, at han var skyldig. Og hele torturregimet var baseret på denne teoretiske mulighed. Derfor må læseren for alt i verden ikke konfronteres med en “videnskabelig” dokumentation af Slahis uskyld. Men det lader til, at det ikke blot er læseren, hvis tvivl skal holdes i live; Slahis fangevogtere brugte også tvetydighed i skyldsspørgsmål til at retfærdiggøre deres deltagelse i mishandlingen:

“I don’t believe in the principle of black and white. I think everybody is somehow in between. Don’t you think so?”
 ██████████ asked.

(ibid. 199)

Idéen om, at vi alle er “somehow in between” er fra et retsligt synspunkt det rene vrøvl: Et menneske straffes kun, hvis pågældendes skyld er bevist, og ikke på baggrund af en abstrakt, arvesyndsagtig overfladiskhed om, at alle er lidt eller lige skyldige. Det er dog ikke en overraskende, at vagten forsøger at sælge en sådan pointe til Slahi: som blandt andet Michel Foucault har dokumenteret i *Surveiller et punir* (1975), er idéen om delvis skyld historisk set tæt forbundet med netop tortur,

hvor den er blevet brugt som både et juridisk og moralsk argument for at fremtvinge tilståelser.⁹ I *Guantanamo Diary* bidrager redactions af specifikke detaljer om Slahis liv og omgangskreds og om den beståede løgnedetektortest til at holde den halvskyld eller mistænkte skyld i live, hvorigennem torturregimet finder sin *raison d'être*.

Stemmen, der løb løbsk

Der er noget næsten perverst ved at underkaste et menneske de mest afskyelige mishandlinger for at få ham til at fortælle alt, han ved, for derefter at kvæle hans stemme gennem redactions, når han forsøger at bruge den. Men som Elaine Scarry skriver i *The Body in Pain* (1985), er tortur netop kendetegnet ved at ødelægge offerets eget sprog og, i det omfang offeret taler, tvinge ham eller hende til udelukkende at sige, hvad bøddlen vil høre (Scarry 1985, 49). I Mohamedou Ould Slahi fandt censureringsmyndighederne dog en formidabel modstander, hvis skrivetalent rækker langt udover, hvad de fleste af os ville være i stand til, især taget i betragtning under hvilke omstændighederne, han forfattede sit værk.

Det er umuligt her at give eksempler på alle Slahis stilistiske og fortællemæssige greb, men først og fremmest er hans beskrivelse af forløbet kendetegnet ved en kolossal humor, der ofte relaterer sig til kulturforskelle mellem den arabiske og den amerikanske verden:

After ██████████ finished his interrogation, he sent me back and promised to come back should new questions arise. During the session with ██████████, I asked him to use the bathroom. “No. 1 or No. 2?” he asked. It was the first time I heard the human private business coded in numbers. In the countries I’ve been in, it isn’t customary to ask people about their intention in the bathroom, nor do they have a code.

(ibid. 44)

Når humoren ikke tager udgangspunkt i kulturforskelle, er den ofte en måde, hvorpå Slahi videreformidler både sin følelse af at være *lost* i et fængsel og i et tortursystem og beskriver en grundlæggende og vedvarende undren over sin situation for læseren.

Som det fremgår af ovenstående spiller Slahis humor ofte sammen med den særprægede sproglighed, der opstår, når man skriver på et sprog, man lige har til-egnet sig. Selvom “[m]y great lawyers” og “the magic formulation of my request” er ganske langt fra, hvordan en amerikaner ville formulere sig, må udtryk som disse have udgjort et problem for censurmyndigheden, for gennem disse særegne formuleringer er det som om Slahi approprierer det engelske sprog og gør det sit eget. Det er oplagt at læse den idiosynkratiske appropriering af det sprog, Slahis

answer, you can consider me a non-existent detainee.” Later on I learned from my great lawyers ██████████ ██████████ that the magic formulation of my request is a Petition for a Writ of Habeas Corpus. Obviously that phrase makes no sense to the average, mortal man like me. The average person would just say, “Why the hell are you locking me up?” I’m not a lawyer, but common sense dictates that after three years of interrogating me and depriving me of my liberty, the government at least owes me an explanation why it’s doing so. What exactly is my crime?

(ibid. 64)

torturbøddler brugte, som en form for modstandshandling, men det er også mere end det: Slahis næsten eksplicitte glæde ved at lege på nye måder med det amerikanske sprog producerer en følelse af fremmedgørelse – for at bruge den russiske formalist Viktor Sjklovskijs berømte begreb – der ikke bare har et kritisk, men også et affirmativt potentiale. De mange sjove passager og lege med det nye sprog giver således læserne en følelse af, at deres eget sprog, som det anvendes i sin upåfaldende hverdagsform, har andre muligheder – at adjektiver og substantiver, adverbier og verber, sætningselementer og tegn kan kobles sammen på nye måder, der ikke ødelægger sproget, men producerer ny mening.

Den italienske semiotiker Paolo Virno skriver, at “jokes are well defined linguistic games, equipped with unique techniques, whose remarkable function consists [...] in *exhibiting the transformability of all linguistic games*” (Virno 2008, 73), og det er præcis en sådan radikal følelse af “transformabilitet”, Slahis *Guantanamo Diary* producerer i læseren. I det omfang at krigen mod terror, gennem brugen af redactions i et negativt “lingvistisk spil”, også har været ført som en krig mod kritiske stemmer og en krig mod transparens, så genskaber Slahis dagbog en form for sproglig og semantisk åbenhed, der i en serie korte øjeblikke vasker forplumringer, opacitet, ulovligheder og tortur væk og åbner verden for genforhandling. Ifølge Paolo Virno ligger muligheden for denne genforhandling ikke blot i vittigheder eller humor, men i selve anvendelsen af et sprog. At tale eller skrive et sprog repræsenterer således applikationen af en norm (syntaktiske regler, grammatiske regler, ords alment anerkendte betydninger osv.) på en konkret situation, og en sådan applikation indeholder altid en grad forhandling. Virno går endda så langt som at hævde at: “every humble application of a [linguistic] norm always contains within itself a fragment of the ‘state of exception’” (ibid. 74), et fragment som vittigheder bringer “frem i lyset”. Hvis, som Giorgio Agamben og andre har hævdet, det amerikanske svar på 9/11 var indførelsen af en undtagelsestilstand, kan man altså læse Slahis dagbog som en form for lingvistisk *modundtagelsestilstand*, en påpegning af de andre muligheder for (gen)forhandling, sproget i sin natur indeholder og åbner for.

Overfor denne genforhandling virker de 2500 sorte blokke i *Guantanamo Diary* som en række smålige og ligegyldige hævnakter, der (i modsætning til *Fair Game* og senatsrapporten) ikke kan stille noget op overfor forfatterens leg med sproget. Og selvom det krævede langt mere for Slahi end denne sejr at blive løsladt – og tilsyneladende uendelig meget mere at få et endeligt opgør med de ansvarlige for torturregimet – så udgør Slahis dagbog et monument over muligheden for at kombinere ord meninger på nye måder. Hvis de mange redactions i både *Fair Game* og senatsrapporten repræsenterer en litterær strategi, der har til formål blandt andet at demonstrere nødvendigheden af at kvæle kritiske stemmer grundet nationale sikkerhedshensyn, så er Slahis tekst derfor et eksempel på, at nødvendighed som sådan følger af måden, hvorpå man vælger at konstruere og konfigurere mening – og at disse konstruktioner og konfigurationer altid kan nytænkes gennem nye konstruktioner og konfigurationer.

Fra information til litteratur

Jeg har i denne artikel forsøgt at demonstrere, hvordan redactions ikke bare tilbageholder visse konkrete sagsforhold fra offentligheden, men også – og måske først og fremmest – producerer en række litterære effekter, der på afgørende vis er med til at forme læserens indtryk af de censurerede tekster. Én af grundene til dette valg af censurstrategi skal uden tvivl findes i det faktum, at det i dag er overordentlig svært at tilbageholde informationer fra offentligheden i længere tid af gangen, og at det – så snart noget lækkes – er umuligt at forhindre dets øjeblikkelige globale udbredelse. I stedet for at betragte information som en binær størrelse – offentlig *eller* fortrolig – giver det således bedre mening i stedet at forsøge at påvirke den grundlæggende forståelsesramme, der danner grundlaget for enhver læsehandling, gennem produktionen af en række litterære effekter. Det ligger i redactions' natur, at vi ikke ved, i hvor høj grad disse effekter er intenderede eller blot tilfældige biprodukter af andre censurhensyn, og redactions åbner således det klassiske spørgsmål om forfatterintentioner på ny. Én ting er dog sikker: hvis censur bliver til et spørgsmål ikke om information, men om litterær strategi, er et kultur- og litteraturanalytisk blik på det kolossale korpus af redacted tekster vigtigere end nogensinde før. Eller, for at parafrasere Walter Benjamins berømte diktum: når den offentlige informationskontrol gøres litterær, må vi politisere censuren.

Noter

- 1 Spørgsmålet om krigen mod terrors omfang omfatter en lang række forskellige akser, så at sige, hvoraf kun nogle relaterer sig til militære operationer. Spørgsmålet bliver således voldsomt komplekst, hvis man også inddrager fænomener såsom militariseringen af civilsfæren (Luban 2014, 21) eller ændringerne i retssystemet efter 9/11 (McCulloch & Pickering 2009, 628).
- 2 Jeg har valgt ikke at oversætte "redaction" (og dets afledte former), da der ikke eksisterer et ækvivalent begreb på dansk. Desværre medfører dette en række lidt særprægede formuleringer, som jeg beder læseren om at bære over med.
- 3 Se eksempelvis Joseph Hickmans *Murder at Camp Delta*, Janis Karpinskis *One Woman Army* og Chris Mackey & Greg Millers *The Interrogators*.

- 4 http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2007/10/21AR2007102101630_2.html?sid=ST2007110201731 (tilgâet: 25. november 2018).
- 5 <http://reprints.longform.org/absent-things-as-if-they-are-present> (tilgâet: 25. november 2018).
- 6 Som Fred Kaplan skriver i *Dark Territory*: "This was a new tension in American life: not only between individual liberty and national security (that one had always been around, to varying degrees) but also between different layers and concepts of security. In the process of keeping military networks more secure from attack, the cyber warriors were making civilian and commercial networks less secure from the same kinds of attack" (Kaplan 2016, 139).
- 7 Den offentligt tilgængelige del af rapporten kan findes på: http://fas.org/irp/congress/2014_rpt/ssci-rdi.pdf (tilgâet: 25. november 2018).
- 8 Som Schmitt siger: "The exception, which is not codified in the existing legal order, can at best be characterized as a case of extreme peril, a danger to the existence of the state, or the like. But it cannot be circumscribed factually and made to conform to a preformed law" (Schmitt, 6).
- 9 Som Foucault skriver: "In short, penal demonstration did not obey a dualistic system: true or false; but a principle of continuous gradation; a degree reached in the demonstration already formed a degree of guilt and consequently involved a degree of punishment. The suspect, as such, always deserved a certain punishment; one could not be the object of suspicion and be completely innocent" (Foucault 1995, 42)".

Litteratur

- Clarke, Richard D. (2004): *Against All Enemies*, London: The Free Press.
- Committe of the CIA's Detention and Interrogation Program (2014): *Committee Study of the CIA's Detention and Interrogation Program*. Tilgængelig: http://fas.org/irp/congress/2014_rpt/ssci-rdi.pdf
- Der Derian, James (2009): *Virtuous War*, New York: Routledge.
- Fischer-Lichte, Erika (2008): *The Transformative Power of Performance*, London: Routledge.
- Foucault, Michel (1995): *Discipline and Punish*, New York: Random House.
- Grusin, Richard (2010): *Premediation. Affect and Mediality after 9/11*, New York: Palgrave MacMilan.
- Kaplan, Fred (2016): *Dark Territory*, New York: Simon & Schuster.
- Luban, David (2014): *Torture, Power and Law*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mayer, Jane (2009): *The Dark Side*, New York: Anchor Books.
- McCulloch, Jude & Pickering, Sharon (2009): "Pre-crime and Counter-terrorism: Imagining Future Crime in the 'War on Terror'", *The British Journal of Criminology* 49, s. 628-645.
- Pasquale, Frank (2016): *The Black Box Society*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Plame, Valerie (2007): *Fair Game*, New York: Simon & Schuster.
- Scarry, Elaine (1985): *The Body in Pain*, Oxford: Oxford University Press.
- Schmitt, Carl (2005): *Political Theology. Four Chapters on the Concept of Sovereignty*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Slahi, Mohamedou Ould (2015): *Guantanamo Diary*, London: Canongate Books.
- Theweleit, Klaus (1987): *Male Fantasies*, Minnesota: University of Minnesota, 1987.
- Virno, Paolo (2008): *Multitude. Between Innovation and Negation*, Los Angeles: SEMIOTEXT(E).